

С.А. Гаряча,

завідувач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», кандидат педагогічних наук

ВИЗНАЧАЛЬНА РОЛЬ КЕРІВНИКА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Національна та громадянська ідентичність виступають фундаментальними чинниками збереження та розвитку будь-якої держави. Вони формують у громадян відчуття приналежності до спільноти, відповідальності за її майбутнє та готовності діяти в інтересах суспільства. Саме ідентичність визначає, наскільки людина усвідомлює себе частиною нації, наскільки вона поважає державні символи, історію, культуру та поділяє цінності демократичного устрою.

У сучасних умовах, коли українське суспільство переживає серйозні випробування, національна та громадянська ідентичність стають основою його стійкості. Вони забезпечують внутрішню єдність, протидію зовнішнім загрозам, консолідують громадян навколо спільної мети — збереження незалежності та розбудови демократичної, правової держави.

Крім того, розвинена ідентичність формує активну громадянську позицію, стимулює участь у суспільному житті, сприяє волонтерству та ініціативності. Для молодого покоління це означає здатність не лише знати про свої права і обов'язки, а й практично реалізовувати їх, брати відповідальність за власну країну. Тому в умовах воєнних викликів, глобалізаційних процесів і потреби збереження державності **постає завдання виховання покоління**, здатного усвідомлювати власну приналежність до української нації та відповідально реалізовувати громадянські права і обов'язки.

Таким чином, національна та громадянська ідентичність є не просто особистісними характеристиками, а стратегічним ресурсом держави. Їхнє формування в освітньому просторі шкіл безпосередньо впливає на майбутнє суспільства, його стабільність, розвиток і перспективи у світовій спільноті. **Тому ми звернулися до розгляду цієї теми.** У цьому контексті особлива роль належить **керівнику закладу загальної середньої освіти**. Саме він визначає стратегічні напрями розвитку школи, створює сприятливе середовище для становлення особистості учня, формує команду педагогів та координує співпрацю з батьками й громадою. Лідерська позиція керівника є запорукою того, що освітній простір стане осередком патріотизму, демократичних цінностей та активної громадянської позиції. Як зазначає науковиця І.О. Кучинська «Сьогодні, як ніколи гостро постає питання наявності

у сфері освіти менеджера-новатора, інтелектуала й інтелігента, особистості, яка має достатньо практичний досвід керівника, високий рівень знань, умінь і навичок, якісної й ефективної підготовленості, управлінського мислення, творчого і морального потенціалу.» (5).

Актуальність статті підтверджується низкою нормативних правових актів: Законами України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про культуру» (2010 р.), «Про освіту» (2017 р.), Указами Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016 р.), Постановою Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015 р.), «Стратегією національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр. (2019 р.); у закордонних документах – Конвенціями ЮНЕСКО «Про значення культурної спадщини для суспільства» (2005 р.), «Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2012 р.), де наголошується на необхідності становлення громадянського суспільства, усвідомлення людиною своєї національної приналежності, важливості національних цінностей, пріоритетності проблеми формування в дітей та молоді національної ідентичності.

Таким чином, законодавча база створює чітку правову основу для реалізації завдань формування національної та громадянської ідентичності в школах, а **керівник ЗЗСО виступає гарантом їх впровадження в освітньому просторі.**

Слід зазначити, що питання формування національної та громадянської ідентичності та роль керівника у цьому процесі протягом тривалого часу привертати увагу численних науковців і видатних педагогів-класиків. Олександр Васильович Сухомлинський у своїх педагогічних працях не лише акцентував увагу на формуванні особистості учня, а й підкреслював важливу роль керівника навчального закладу у створенні цілісного, гуманістичного освітнього середовища. За його переконанням, директор школи є не просто адміністратором, а наставником і координатором педагогічного колективу, який формує моральні та ціннісні орієнтири, підтримує педагогів у впровадженні

творчих і інноваційних методик, створює атмосферу довіри, взаємоповаги та співпраці.

Сухомлинський наголошував, що ефективний керівник має бути прикладом моральної стійкості, патріотизму та соціальної відповідальності, адже саме через його приклад формуються моделі поведінки учителів і, відповідно, – учнів. Він писав, що директор повинен організовувати навчальний процес так, щоб кожна дитина відчувала себе важливою частиною шкільної спільноти, що сприяє розвитку її громадянської та моральної свідомості. Важливим аспектом керівництва Сухомлинський вважав підтримку педагогічної ініціативи, розвитку творчості та креативності вчителів і учнів, оскільки саме через взаємодію, спільні проекти та культурні ініціативи формується справжня освітня спільнота.

Таким чином, у педагогічній спадщині Сухомлинського роль керівника постає як ключова для створення гуманістично орієнтованого, ціннісно-орієнтованого освітнього середовища, де формується не лише знання, а й національна та громадянська ідентичність учнів.

У той же час науковиця Людмила Масол наголошує на важливості поєднання навчального змісту з культурними традиціями та цінностями українського народу, що дозволяє школі стати простором, де учні не лише здобувають знання, а й засвоюють моральні та громадянські цінності. Вона підкреслює значення практичних ініціатив, таких як інтегровані уроки, культурно-патріотичні проекти та волонтерські акції, через які діти відчують власну значущість, причетність до життя громади та держави, розвивають відповідальність, співпрацю, креативність і здатність приймати самостійні рішення. Таким чином, поєднання педагогічного прикладу керівника за Сухомлинським і практичних методик Масол створює ефективний освітній простір, де національна та громадянська ідентичність учнів формується цілісно, через взаємодію цінностей, культури та активної участі у шкільному і громадському житті. Зауважимо, що Л. Масол є авторкою навчальної програми з мистецтва для 7–9 класів, рекомендованої Міністерством освіти і науки України. У цій програмі акцентується увага на поєднанні навчального змісту з культурними традиціями та цінностями українського народу, що сприяє формуванню національної ідентичності учнів. Зокрема, програма містить інтегровані уроки, які охоплюють теми національних символів, традицій, мови та мистецтва, що є складовими національної ідентичності.

Автори монографії «Утвердження української національної та громадянської ідентичності» (1) зазначають, що формування патріотичних та громадянських цінностей у школярів здійснюється через системну інтеграцію навчального процесу з культурними традиціями, історією, мистецтвом та практичними ініціативами, що дозволяє дітям усвідомлювати свою належність до української нації та розвивати громадянську активність. Ці висновки узгоджуються з педагогічними ідеями Сухомлинського, який підкреслював роль керівника та педагогів у створенні ціннісно-орієнтованого освітнього середовища, де кожна дитина відчуває себе важливою частиною шкільної спільноти, формує

моральні та громадянські орієнтири і розвиває патріотизм через творчість і колективну діяльність і Людмили Масол, яка наголошує на необхідності поєднання навчального змісту з культурними цінностями народу. Важливо також відзначити концепцію Б. Андерсона про націю як «уявлену спільноту», де усвідомлення єдності та відмінності від інших формується вже з дитинства; саме школа стає тим простором, де учні отримують досвід колективної належності, засвоюють спільні цінності і розвивають почуття національної та громадянської ідентичності. І що важливо – саме монографія Журби та інших співавторів підтверджує практичну та теоретичну значущість шкільного освітнього середовища для формування у дітей свідомих громадян та патріотів України, поєднуючи класичні педагогічні ідеї Сухомлинського та сучасні методики, представлені Масол, **у системну стратегію виховання.**

Зокрема, видатний український психолог, педагог, академік Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Іван Дмитрович Бех надає важливі теоретичні та практичні настанови щодо ролі керівника закладу освіти у формуванні національної ідентичності учнів. У співавторстві з К. Журбою він підготував методичний посібник «Виховні засади утвердження української національної ідентичності» (2024), в якому розглядаються педагогічні умови та технології виховання національної ідентичності в сучасних умовах. Зокрема, у розділі «Феномен ідентичності як національної єдності» Бех акцентує увагу на важливості формування національної свідомості через освітній процес, підкреслюючи роль **керівника в організації цього процесу.**

У цьому контексті Бех зазначає, що «формування національної ідентичності є проблемою державної ваги, що потребує відповідного методичного забезпечення та розробки методичного посібника, який би могли використовувати педагоги у своїй практиці».(2) Це свідчить про усвідомлення необхідності системного підходу до виховання національної ідентичності та важливості ролі керівника в цьому процесі.

Отже, науковці сходяться на думці, що формування національної та громадянської ідентичності — процес комплексний, який охоплює виховання, навчання й соціалізацію дитини, а ключову роль у ньому відіграє **освітнє середовище, створене керівником школи та педагогічним колективом.**

Оскільки керівник закладу загальної середньої освіти є ключовою фігурою у формуванні освітнього простору, спрямованого на розвиток національної та громадянської ідентичності, його роль багатогранна і охоплює цілий ряд організаційних, виховних та стратегічних функцій, а саме:

1. Стратегічне планування освітнього простору

Керівник визначає пріоритети розвитку школи, включно з інтеграцією національно-патріотичного виховання у навчальні програми.

Формує бачення освітнього середовища, яке сприяє формуванню свідомої громадянської позиції учнів.

2. Організація педагогічного колективу

Підбирає та мотивує педагогів, здатних реалізовувати цінності національної та громадянської ідентичності.

Забезпечує підвищення кваліфікації вчителів у сфері патріотичного виховання та громадянської освіти.

3. Створення ціннісно-орієнтованого освітнього середовища

Впроваджує культурні та національні традиції у шкільне життя: свята, проекти, тематичні заходи.

Підтримує розвиток учнівського самоврядування, волонтерських ініціатив та громадських проектів.

4. Взаємодія з батьками та громадою

Формує партнерські відносини з батьками для підтримки виховних заходів.

Співпрацює з місцевими органами влади та громадськими організаціями для реалізації спільних проектів.

5. Моніторинг та оцінка ефективності

Оцінює результати виховної та освітньої діяльності, вносячи корективи для підвищення її ефективності.

Використовує зворотний зв'язок від учнів, педагогів і батьків для удосконалення освітнього процесу.

Однією з ключових функцій керівника школи у формуванні національної та громадянської ідентичності учнів є створення *ціннісно-орієнтованого освітнього середовища*. Це середовище має поєднувати навчальні, виховні та культурні елементи, які сприяють усвідомленню учнями власної належності до української нації, формуванню патріотичних почуттів і громадянської відповідальності. Керівник визначає цінності, які будуть пріоритетними для шкільного життя, та координує діяльність педагогічного колективу щодо їх впровадження у навчально-виховний процес.

У такому освітньому просторі надається велике значення традиціям, культурі та історії України. Важливим є поєднання теоретичного навчання з практичними заходами: проведення тематичних уроків, інтегрованих проектів, національно-патріотичних заходів та відзначення культурних подій. Через ці дії учні не лише здобувають знання, а й засвоюють цінності, розвивають критичне мислення, соціальну активність та емоційне ставлення до історії та сучасності своєї держави.

Керівник школи також забезпечує створення *сприятливого психологічного клімату*, де кожен учень відчуває себе важливою частиною спільноти. Підтримка взаємоповаги, демократичних принципів у взаємодії між учнями та педагогами, розвиток учнівського самоврядування і волонтерських ініціатив сприяють формуванню свідомої громадянської позиції. Таким чином, ціннісно-орієнтоване освітнє середовище стає фундаментом для системного розвитку національної та громадянської ідентичності, забезпечуючи інтеграцію освітніх, культурних та виховних аспектів у життя школи.

Ефективна взаємодія керівника з педагогічним колективом є ключовим чинником **реалізації цих завдань**. Він формує єдину ціннісну платформу, визначаючи пріоритети у вихованні учнів — патріотизм, повагу до прав людини, демократичні

цінності та активну громадянську позицію. Для цього керівник організовує колективні обговорення, семінари та тренінги для педагогів, а також підтримує їх професійний розвиток, заохочуючи впровадження інноваційних методик, інтегрованих уроків, проєктної діяльності та програм громадянської освіти.

Велике значення має спільне планування освітніх проєктів та заходів, де керівник залучає педагогів до розробки національно-патріотичних програм, тематичних уроків, конкурсів, виставок та впровадження культурних ініціатив. Через відкриту комунікацію, робочі педагогічні наради та обговорення результатів виховної роботи створюється атмосфера обміну досвідом та підтримки кращих практик, що підсилює ефективність формування ідентичності. Одночасно керівник забезпечує підтримку колективу та створює психологічно безпечне середовище, стимулюючи взаємоповагу, довіру та відповідальність за результати виховної діяльності.

Таким чином, взаємодія керівника зі шкільним колективом є комплексним процесом, який поєднує організаційні, мотиваційні та комунікаційні дії. Вона забезпечує системне формування у дітей національної та громадянської ідентичності, роблячи освітній простір школярів середовищем, де цінності патріотизму, громадської активності та соціальної відповідальності стають невід'ємною частиною шкільного життя.

Формування національної та громадянської ідентичності в освітньому просторі школи реалізується через конкретні заходи, проекти та методики, які керівник організовує та координує, а саме:

1. Впровадження українських традицій та символіки

Організація святкових заходів до національних свят (День Незалежності, День Соборності, День пам'яті героїв).

Використання української символіки (прапори, герби, національні костюми) у шкільних просторах.

Вивчення народних традицій та обрядів як частини виховної роботи.

2. Національно-патріотичні проєкти та інтегровані уроки

Проведення інтегрованих уроків з історії, літератури та мистецтва, де учні знайомляться з культурою та історією України.

Реалізація проєктів на кшталт «Моя Україна», «Моя громада», «Видатні українці» з презентаціями, дослідженнями та творчими завданнями.

3. Розвиток громадянської активності

Підтримка учнівського самоврядування, волонтерських ініціатив та соціальних проєктів.

Організація дебатів, круглих столів та дискусій з теми громадянських прав і обов'язків.

Залучення учнів до благодійних та соціальних кампаній, взаємодія з місцевими громадами.

4. Сучасні педагогічні методики

Використання проєктного навчання та інтеграційних уроків для формування компетентностей громадянина.

Впровадження ігрових методик (моделювання виборів, створення шкільного парламенту).

Використання цифрових ресурсів та онлайн-платформ для розвитку патріотичних проєктів та обміну досвідом.

5. Моніторинг ефективності та адаптація практик

Керівник контролює реалізацію заходів, збирає зворотний зв'язок від учнів і педагогів.

На основі результатів удосконалюються форми та методи роботи, підвищується ефективність виховання.

Ефективне формування національної та громадянської ідентичності учнів неможливе без *тісної взаємодії школи з місцевою владою та громадськими організаціями*. Таке партнерство створює додаткові ресурси та можливості для реалізації освітніх, культурних і соціальних проєктів, розширює горизонти освітньої роботи та сприяє залученню учнів до життя громади.

Керівник школи відіграє роль координатора цього процесу, встановлюючи комунікацію з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, культурними та волонтерськими ініціативами. Спільна робота дозволяє організовувати тематичні заходи, патріотичні проєкти, волонтерські акції, виставки, конкурси та інтегровані навчальні програми, які формують у дітей відповідальність, соціальну активність і громадянську позицію.

Партнерство з місцевою владою дає змогу залучати додаткові ресурси для модернізації шкільного середовища, підтримки культурних і освітніх ініціатив, організації екскурсій та соціальних проєктів. Співпраця з громадськими організаціями забезпечує доступ до експертної підтримки, тренінгів, майстер-класів і програм, спрямованих на розвиток лідерських та волонтерських компетентностей учнів.

Таким чином, розвиток партнерських відносин школи з місцевою владою та громадськими організаціями сприяє створенню динамічного, ціннісно-орієнтованого освітнього середовища. Це партнерство підсилює ефективність формування національної та громадянської ідентичності, активної громадянської позиції та патріотизму серед учнів, забезпечуючи комплексний підхід до виховання відповідального та свідомого громадянина України.

У сучасних умовах, коли Україна стикається з **військовими викликами**, роль школи як осередку формування патріотизму та громадянської відповідальності стає особливо значущою. Керівник закладу загальної середньої освіти виступає не лише організатором освітнього процесу, а й координатором патріотичних ініціатив, спрямованих на підтримку Збройних Сил України. Його діяльність у цьому напрямі сприяє формуванню у дітей відчуття відповідальності, гордості за свою державу та готовності до активної громадянської позиції.

У зв'язку з цими викликами, також особливого значення набуває предмет **«Захист України»**. Ця дисципліна не лише надає учням базові знання з військової справи, цивільного захисту та домедичної допомоги, а й сприяє вихованню **національної свідомості, патріотизму** та готовності до захисту суверенітету і територіальної цілісності України. Інтеграція практичних занять та елементів військово-спортивних ігор дозволяє зробити процес навчання більш динамічним і змістовним, що відповідає потребам сучасної молоді. **Керівники навчальних закладів** мають забезпечити належне ресурсне та кадрове забезпечення для ефективного викладання цього предмета, залучаючи до співпраці

представників Збройних Сил України та інших силових структур.

Крім того, викладання предмета **«Захист України»** має виходити за рамки суто військової підготовки. Воно повинно включати елементи, які формують у дітей глибоке розуміння історії боротьби українського народу за свою незалежність, усвідомлення значення **національної ідентичності** та культурної спадщини. Це дає змогу виховати не просто майбутніх захисників, а **свідомих громадян**, які вміють критично мислити, аналізувати інформацію та діяти в інтересах своєї держави. Саме такий комплексний підхід до патріотичного виховання у школах сприятиме формуванню сильної, згуртованої та відповідальної нації, готової протистояти будь-яким зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Зважаючи на актуальність предмета "Захист Вітчизни", відповідну ключову роль відіграють **інститути післядипломної педагогічної освіти** щодо підвищення кваліфікації всіх категорій педагогічних працівників, зокрема-керівників. Їхня діяльність спрямована на оновлення методичної бази, ознайомлення педагогів з новітніми освітніми технологіями та практичними навичками, що стосуються військової справи, цивільного захисту та надання першої домедичної допомоги. Програми навчання включають не лише теоретичні модулі, а й практичні тренінги (Семинар-практикум «Трансформація педагогічного досвіду кращих вчителів Черкащини у практику викладання предмета «Захист України», воркшоп «Стратегії формування освітньої мотивації у школярів щодо здобуття професії із захисту України»), де освітяни можуть вдосконалити свої вміння, необхідні для ефективного викладання. Практико-орієнтовані заняття для директорів шкіл з предмета **"Захист України"** сфокусовані на управлінських та організаційних аспектах з метою – навчити директорів ефективно організовувати освітній процес, забезпечувати безпеку та координувати дії в надзвичайних ситуаціях. До прикладу на заняттях розглядаються такі теми як:

- "План евакуації та дії в умовах надзвичайних ситуацій".
- "Координація дій з ДСНС, поліцією та військовими в умовах загрози".
- "Протидія інформаційним загрозам та психологічна підтримка".
- "Організація укриття та забезпечення його функціонування".

Повертаючись до нашої теми про роль керівника у формуванні національної та громадянської ідентичності в закладах загальної середньої освіти, ми підкреслимо, що саме якісне підвищення кваліфікації і системна робота в школі **допомагають директору розвивати ключові компетенції**, що сприяє створенню в школі безпечного освітнього простору; забезпечує високий професійний рівень педагогічних працівників, що безпосередньо впливає на якість патріотичного виховання молоді та її готовність до захисту держави.

Керуючи закладом освіти, директор і педагогічний колектив може організовувати волонтерські акції, збір гуманітарної допомоги, листи та малюнки для військовослужбовців, участь учнів у патріотичних культурних і громадських проєктах. Такі заходи

дозволяють учням не лише усвідомлювати значення служби та захисту країни, а й переживати власний досвід причетності до спільної справи, що формує глибокі моральні та патріотичні цінності.

Керівник забезпечує, щоб ці ініціативи були організовані системно і безпечно, сприяючи розвитку у дітей відповідальності, співпраці, креативності та лідерських навичок. Він пояснює значення таких дій для суспільства, формує розуміння того, що навіть маленькі кроки підтримки військових можуть мати великий вплив, і демонструє власний приклад активної громадянської позиції.

Через залучення учнів до підтримки армії формується практичне розуміння патріотизму, що інтегрується у їхню національну та громадянську ідентичність. Діти бачать прямий зв'язок між власними діями та захистом держави, що зміцнює відчуття приналежності до нації, усвідомлення обов'язків громадянина та формує стійкі ціннісні орієнтири.

Таким чином, практичні дії керівника школи створюють **живий, динамічний освітній простір**, де учні не лише отримують знання, а й засвоюють цінності української національної культури та активної громадянської позиції.

Його лідерська позиція та управлінські рішення безпосередньо впливають на створення освітнього простору, де цінності патріотизму та громадянської активності стають невід'ємною частиною життя учнів.

Сучасний керівник школи — це не лише організатор освітнього процесу, а й лідер, який формує ціннісне середовище та моделює умови для розвитку національної та громадянської ідентичності учнів. Його особистісні якості мають поєднувати традиційні управлінські навички з компетентностями XXI століття, які забезпечують ефективне керівництво та адаптацію до сучасних викликів.

Критичне мислення є однією з найважливіших рис керівника. Воно дозволяє аналізувати інформацію, вирішувати проблеми, робити обґрунтовані висновки, інтерпретувати дані та передбачати наслідки управлінських рішень. Такий керівник здатний оцінювати різні точки зору та приймати зважені рішення, спираючись як на логіку, так і на інтуїцію.

Дослідницькі навички та методи забезпечують керівнику здатність до постійного вдосконалення шкільного простору. Вони дозволяють ефективно планувати освітні проекти, впроваджувати інноваційні підходи та оцінювати результати діяльності школи на основі наукового аналізу.

Креативність проявляється у здатності керівника генерувати нові ідеї, проявляти артистизм, цікавість, уяву та інноваційний підхід до вирішення навчально-виховних завдань. Вона допомагає створювати нестандартні форми роботи, стимулювати педагогів до творчості та підтримувати у школі атмосферу самовираження та інтелектуальної активності.

Ініціативність включає наполегливість, здатність до самостійної роботи, ефективного планування та самодисципліни. Такий керівник вміє адаптуватися до змін, оперативно реагувати на виклики та впроваджувати нові ідеї у шкільну практику.

Комунікація є невід'ємною рисою сучасного керівника. Вона передбачає високий рівень усного та

письмового спілкування, вміння публічно виступати, уважно слухати колектив і будувати діалог на основі взаємоповаги.

Співпраця проявляється через лідерство та вміння працювати в команді. Керівник організовує ефективну взаємодію педагогів, стимулює спільну роботу над проектами та підтримує розвиток віртуальних коворкінгів, забезпечуючи колективну відповідальність за результати освітньої діяльності.

Медіа-грамотність дозволяє керівнику ефективно використовувати інформаційні та комунікаційні технології, інтерпретувати дані та аналізувати цифрову інформацію, що стає особливо важливим у сучасному освітньому середовищі.

Відповідальність керівника включає громадянську, етичну та соціальну складову. Вона проявляється у високій особистій та соціальній відповідальності за життя школи, педагогів та учнів, а також у формуванні у них ціннісних орієнтирів та громадянської свідомості.

Глобальна свідомість як риса керівника передбачає мультикультурну компетентність, гуманістичний підхід до учнів і колективу, усвідомлення взаємозалежності сучасного світу та важливості розвитку цінностей толерантності, співпраці та взаємоповаги.

Таким чином, сучасний керівник школи є особистістю, яка поєднує стратегічне мислення, лідерські якості, креативність та соціальну відповідальність, створюючи умови для ефективного формування національної та громадянської ідентичності в освітньому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський О. В. Вибрані твори : в 5 т. [редкол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976.
2. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Педагогіка : хрестоматія / Уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. Київ : Знання-Прес, 2003. С. 54–58.
3. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канишевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». – 2024. – 232 с.
4. Бех І.Д., Журба К.І. Концепція з формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах // Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) [редкол.: С.А. Копилов (співголова, наук.ред.), І.Д. Бех (співголова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 108 с.
5. Кучинська І. О. Керівник закладу освіти: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. 308 с.
6. План роботи ЧОІПОПП на 2025 рік. URL: <https://oipoppp.ed-sp.net/?q=taxonomy/term/6415>